

СИМВОЛІКА НОМІНАЦІЙ ЗЕМЛЯ І ВОДА В УКРАЇНСЬКІЙ НАРОДНІЙ ПІСНІ

У статті розглянуто номінації *земля* та *вода* в українській народній пісні та їх символічні значення.

Ключові слова: пісенний фольклор, слово-поняття, вода, земля, символічне значення.

Наталія Іовхімчук

Символика номинаций земля и вода в украинской народной песне

В статье рассмотрены номинации *земля* и *вода* в украинской народной песне и их символические значения.

Ключевые слова: песенный фольклор, слово-понятие, вода, земля, символическое значение.

Natalia Iovhimchuk

Nominations' symbolics of earth and water in ukrainian national song

This article deals with words-concepts earth and water in Ukrainian national songs and their symbolics meaning.

Key words: song's folklore, nomination, word-concept, earth, water, symbolics meaning.

Український пісенний фольклор як явище культури позначений особливим способом відчуття та сприйняття дійсності, специфічними формами його вираження. Увесь досвід життя українців у просторовому вимірі відображено в народній словесності.

Духовне життя дописемної язичницької доби зафіксоване в народній творчості, зокрема в первісних її виявах – в обрядовому фольклорі. Особлива цінність художньо-фольклорного освоєння дійсності полягає в тому, що вона в образних одиницях фіксує прадавні знання.

Актуальними лишаються питання лінгвостилістичного та етнолінгвістичного дослідження номінацій простору в українському пісенному фольклорі, зокрема слів-понять *земля* та *вода*. Світосприйняття українцями землі та води настільки виразна риса, що багато дослідників, які вивчали звичаї нашого народу, про це зазначають у своїх роботах: І. І. Огієнко, Я. М. Музиченко, В. Т. Скуратівський, О. О. Потєбня, М. С. Грушевський, М. І. Костомаров, В. І. Кононенко, В. В. Жайворонок та ін.

У нашій статті з'ясуємо семантику і символіку номінацій *земля* та *вода* як стихій простору в усній словесній творчості.

Зазначимо, що в українській пісенності номінацію *земля* вжито зі значенням „земляна поверхня, площа, по якій ходять” [13, с. 557]: *Десь тут була подоляночка, Десь тут була красна панночка, Тут вона впала, До землі припала* [Колодязне, с. 23]. Місце на землі – то місце життя і мешкання людей. Людина живе, ходить по землі. Місце в землі або під землею – це місце померлих.

„Земля, – зауважував М. І. Костомаров, – головне місце перебування вмерлих. Пісенний світ настільки ще перебуває в язичницькому світосприйнятті, що за межами землі не знає іншого спільного для всіх віджилих місцеперебування. Інколи пісня зустрічає їх у деревах, пташках, каменях, але найчастіше всього шукає їх у землі – тій самій, куди живі положили їх після смерті” [8, с. 114]. Земля – мати для всіх. Але під нею померлим буває важко, особливо, якщо вони рано пішли з життя. Наприклад: *Зійдеш на могилу, Не труси землю, Бо сама вважасяш, Як тяжко під нею* [Закувала зозуленька, с. 284].

Разом з тим, із язичницьких часів бере витоки поклоніння землі як носієві ідеї життя. Здавна наші предки виконували магичні дії, спрямовані на „задобрювання”, улещування землі. Тривалий час підтримувалась віра в її цілющі властивості, що виявилось, наприклад, у присипанні ран. До землі зверталися з клятвою, молитвою. Грудку землі

брали на війну або в довгу подорож як оберіг [7, с. 81]. У землі скривджені просять про допомогу.

У піснях поширений вислів *припасти до сирій землі*, в якому прикметник *сирій* виявляє значення „покритий або просякнутий вологою; вогкий, вологий” [10, с. 284] і кваліфікується як постійний епітет до назв *земля, могила*: *Ой скинув чумак Свиту й кожух, Припадає к сирій землі – Теплий зводе дух* [Яворницький, с. 266]; *Над'їхав нею гордий молодець на імя [Івась], Та пустив коня в жемчужну траву, Ой а сам припав та д сирій землі, та скоро припав, так борзо заснув* [Вагилевич, с. 51]. В. В. Жайворонок підкреслював, що ознака *сира* через аналогію „земля–могила” набуває сакрального значення [4, с. 57]. Тому *сира земля* в піснях позначає могилу, тобто останнє бажане сховище від страждань: *Прійми ж, мене, синє море, Ще й земля сирая, Бо вже ж мені та й надоїла Та жизнь молодая* [Колодяжне, с. 94]; *Що двері вузенькі, А вікна маленькі, розступися, сира земля, Мені молоденькій* [Пісні родин. життя, с. 216].

У пісні відображено велике кохання дівчини й хлопця, яких розлучить тільки *сира земля, могила*: *Ой мамо, мамо, Гриць жалю не має, Нащо ж Гриць, мамо, разом двох кохас! Нехай же не буде ні тій, ні мені, Нехай достанеться сирій землі!* [Перлини, с. 345]; *Ой, умру я, мила, Як ти будеш жива, Чи згадаєш, мила, Де моя могила? Зійдеш на могилу, Та не сумуй дуже; Спогадають люди, Що любились дуже* [Закувала зозуленька, с. 284].

До землі українці почувають глибоку повагу, яка межує з обожненням. Про пошановування землі засвідчує цілий ряд епітетів й виразів, які виступають постійними означеннями лексеми *земля*: *земля-мати, свята земля, сира земля, земля муравая*: *Ой коню мій, коню, чом води не п'єш? Та все копитами, сиру землю б'єш?* [Яворницький, с. 141]; *Коло каплички бідна вдовичка. Ой стоїть, стоїть, Богу ся молить, Богу ся молить, в землю ся дивить, В землю ся дивить, з землев говорить: – Ой земле, земле, ой муравая! Взяло-сь у мене господаречка, Ой озми ж мене, бідну вдовочку* [Закувала зозуленька, с. 48].

Земля також дає людям усе необхідне для життя. Простір землі символізує життя, багатство та щедрість. Вона зворушується весною, а це символізує в українській народній пісні оживлення природи: *Ідуть дожді с весни красной, А вітри віють не согласни, І всю землю зворушають Та цвітами зукрашають* [Яворницький, с. 211]. У народнопісенних текстах назва *земля* має значення простору, який обробляють і використовують для вирощування рослин. Вона для українця передовсім годувальниця, надія та порятунок у скрутну годину. Це божка милість, основа ества людини, мати, страждальниця: *– Ой пусти ж мене, Боже, Із неба на землю Та на зеленєє зілля* [Яворницький, с. 127].

Простір землі – це й місце вигнання людини з небес, символ тяжкої праці, покаяння і терпіння, через які очищається тіло й дух людини від гріхів. Звідси образний вислів *небо і земля* як просторове мірило, який часто знаходимо в колядках і щедрівках: *Небо і земля, небо і земля нині торжествують. Ангели й люди, ангели й люди весело празднують* [Закувала зозуленька, с. 57]; *Ангели співають, „слава” восклицают, На небеси і на земли мир проповідать* [Закувала зозуленька, с. 189]. В. В. Іванов, В. М. Топоров підкреслювали, що небо й земля у давніх уявленнях, які збереглися у слов'янських фольклорних текстах, створюють пару зв'язаних міфологічних образів, в якій небу приписують функції чоловічого начала (чоловіка, батька), а землі – функції жіночого начала (жінки, матері). Такі словесні вирази як небо-батько, а земля-мати підкріплені мовними й фольклорними прикладами [6, с. 101].

Крім того, номінація *земля* в пісенних текстах означає місце, „в якому народився, виріс хто-небудь або який пов'язаний із чиймсь місцем народження” [13, с. 558], про що

свідчить епітет *рідний*: *Захотілось мені дуже Америку знати. Я покинув рідну землю і свою хатину, Рідних братів, сестру рідну, всю свою родину* [Закувала зозуленька, с. 222].

Назва *земля* в піснях вживана також у значенні „країна, край, держава” [13, с. 557–558]. Здебільшого, це далека земля, чужий простір: *Пусті нас, пане, у чужу землю. У чужу землю, у Туреччину, То ми ж того турка ізвоюємо Та й стрілоньками зреверуємо* [Закувала зозуленька, с. 27]. *Ой як бідні невольники на руках кров християнську увидали, То про віру християнську ізгадали, Ой то землю турецьку, віру бусурманську проклинали* [Яворницький, с. 220].

Чимало вірувань пов’язано з краєм (кінцем) землі. Найпоширеніші з них оповідають, ніби там, де заходить сонце, – кінець землі або світу. У пісенних текстах знаходимо вислів *край землі*, що має значення „провалля, безодня”: хто впаде туди, то вже ніколи не вибереться.

Вода в сучасному розумінні – прозора, безбарвна рідина, що становить собою найпростішу сполуку водню з киснем [12, с. 716].

Назву *вода* в народнопісенних текстах ужито в значенні „рідина для пиття”: *Тече річка невеличка Поміж осокою, Взяла дівка нові відра, Пішла за водою* [Фольклорна веселка, с. 131]. Однак здебільшого до цього змісту додаються семи, пов’язані з архаїчними уявленнями, символікою слова-поняття. Разом з тим у піснях лексема *вода* може позначати будь-яку водойму: ріку, озеро, став, криницю: *Стоїть явір над водою, В воду похилився; На козака пригодонька: Козак зажурився* [Укр. нар. пісні, с. 53].

Як відомо, за віруваннями наших предків, *вода* – творець усього суцього на землі, одна зі стихій, що заснували Всесвіт. Тому вона – могутня, всесильна, народжує і годує усе живе. Уявлення про магічну силу води зафіксовано в багатьох давніх віруваннях. У дохристиянські часи будь-яке джерело вважали священним, животоки ретельно охороняли, біля них улаштовували культові обряди, приносили жертвні дарунки. Підземні та зовнішні джерела вважали такими ж потрібними землі, як кровоносні судини людині. Відтак „біжуча вода” сприймалась як істота [11, с. 247].

Відомо, що водопоклоніння мало силу тривалий час. Люди навіть після прийняття християнства уникали церковного шлюбу й замінювали вінчання язичницьким обрядом омивання водою. Цей обряд, утративши релігійну силу, ще довго зберігався як забава – звичай дівчат і хлопців обливати один одного водою. Можна визнати залишками давнього водопоклоніння часті згадки про воду у веснянках і купальських піснях: *Через сад-виноград По воду ходила, Не судив мені бог, Кого я любила* [Яворницький, с. 58].

У давні часи шлюби брали при воді. Народнопісенний вислів *умитися водою з одного джерела* означає „побратися”. Це зазначав М. С. Грушевський: „Парування відбувалося біля води, куди сходилась молодь, зустрічалась, знайомилась, чи навпаки, значення води в магічній обрядовості, з котрим вона ввійшла в усякі церемонії, зв’язане з ідеєю парування і подружнього щастя. Річ очевидна, що ці ідеї стали сплітатися в ранніх стадіях культури і соціального життя. Можемо тільки вказати на паралелізм таких поетичних мотивів залицяння, як напування водою, як перевіз через річку, рятування з води потопаючої дівчини або якихось її уборів, вінка, що впали до води...” [3, с. 291]. Напр.: *Під тим дубом криниця стояла, Там дівчина воду набирала. Та й впустила золоте відерце, Засмутилось дівчиноньки серце. Ой хто ж тее відерце дістане, Той зі мною на рушничок стане* [Закувала зозуленька, с. 285].

У фольклорі *вода* часто передає почуття безвиході, відчаю, журби; з плином води відходять щасливі дні, наступають тяжчі часи; за водою спливає доля, наприклад: *Пливи, доле, за водою, А я буду за тобою* [Кохання, с. 106]. На думку М. М. Власової, „за народною космологією, вода з усіх сторін обтікає, покоїть на собі землю. За деякими повір’ями, саме водною дорогою померлі відправляються у своє житло за морем, тому,

наприклад, на Паску кидали в річку шкаралупу, щоб вода принесла покійним вісточку про свято” [1, с. 8].

Водний простір виступає символом зв'язку зі світом мертвих: *Тяжко, важко в світі жити Сироті без роду: Нема куди прихилитися, – Хоч з моста в воду!* [Плавай, лебедонько, с. 21]. Я. М. Музиченко зауважувала, що „вірування про воду як шлях на той світ відбилися на стародавньому обряді поховання, коли мерців клали в човен, а цей човен або пускали на воду, або спалювали, підвішували на дереві, виставляли на помості. Це повинно було прискорити переправу на той світ” [9, с. 51–52].

За народними уявленнями, вода має також віщу силу, тому на ній ворожили. Дівчата дивилися у воду, щоб побачити свого судженого. Увечері на Івана Купала пускали вінки на воду, й куди вінок попливе, туди дівчина вийде заміж, а не попливе – заміж не піде. Як-от: *Олюня сплела вінок Та й зразу стала сумною І заридала – вінок Тихо поплив за водою* [Фольклорна веселка, с. 158]. У зв'язку з цим Л. В. Іваннікова вказувала, що „пускання вінків на воду з палаючими свічками (символ сонця) – це ще одна з форм відтворення першоміфу. Вінок цієї ночі має чарівну силу – він знаходить дівчині нареченого. Купальська ніч – апогей розквіту сонячної сили, то ж любові, плодоносної сили юнаків і дівчат. Тому саме в цю ніч відбувалося шлюбівання молоді, обов'язково біля води [...] Купала у давнину – це було насамперед святом любові, єднання Води й Вогню. Відповідно будь-який шлюб вважався священним, магічно впливав на природу, на родючість землі” [5, с. 34].

У весільних піснях подано прохання, щоб лиху долю забрала вода. Сирота хвилюється, що в нього нема долі, ні роду, а тому блудить над водою. Доля, що йде за водою, – печальний образ, який означає нещасну долю: *Як добрая доля, сядай зо мною. А як лихая, пливи з водою. Як добрая доля, сядай навіки. А як лихая, пливи на ріки* [Весілля, с. 50].

Вислови *чиста вода, тиха вода* символізують здоров'я, молодість, щастя, вірність: *Ой, знесла, знесла Тиха вода... А я молода Як ягода* [Закувала зозуленька, с. 291]; *Да поплив селезенько, Да поплив за водою, Ой льолі, ладо, Поплив за водою. Да бистрою річкою, Тихою водою. Ой льолі, ладо, Тихою водою* [Закувала зозуленька, с. 94]. *Бистра вода* в піснях може асоціюватися з нещасливим, нерозділеним коханням, розлукою: *Ой пуцу віночок На биструю воду, На щастя, на долю, На милого вроду* [Закувала зозуленька, с. 113]; *Обіззався козак по тім боці Дунаю: – Не топись, дівчино, не топись, молода. Та подай рученьку через бистру річеньку. Та подай голосочок через темний лісочок* [Пісні родин. життя, с. 109].

Епітетне словосполучення *каламутна вода* означає зраду, нещасливе кохання, хворобу, журбу, прикрість. Шумить вода – страждають закохані: *Та не пий, коню, води з Дунаю, Та тая вода каламутная* [Пісні родин. життя, с. 226]; *Тече вода каламутна, – Мила моя, чого-сь смутна? – Я не смутна, лем сердита, Бо я з ночі була бита* [Закувала зозуленька, с. 267].

Вода символізує також межу між своїм і чужим простором. Нещаслива в заміжжі жінка пускає на воду квітку, щоб із чужого краю подати вісточку про себе: *Ой вирву я з рожі квітку Та й пуцу на воду, Пливи, пливи, з рожі квітка, Аж до мого роду* [Яворницький, с. 83].

Асоціативний зв'язок *вода – кохання* в українських народних піснях засвідчено в образах, пов'язаних зі споживанням води, питтям, почуттям спраги тощо. В українському фольклорі вислови *наносити води, хотіти напитися води* й інші, пов'язані з водним простором, означають „кохати”. Пісенний фразеологізм *ходить біля води* – символ залицяння: *Ой не ходи коло води, жовтоногий кобче: Єсть у мене краций тебе – дороженьки топче* [Бодяньський, с. 60]; *Через сад-виноград По воду ходила, Не судив мені*

бог, Кого я любила [Яворницький, с. 58]. Частотним і смислово наповненим елементом парадигми вода-кохання є образ подолання водної перешкоди, переправи через воду. Виходячи із узагальненого значення води як межі між світами, станами людського буття тощо, можемо трактувати цей образ так: вода – виявлена у коханні межа між дівочьким (чи парубочьким) життям та шлюбом. Одночасно вона може слугувати символом певної перешкоди, ускладнення у кохання, подолання яких є перевіркою на силу почуттів. Звідки – *переправитися через воду (ріку, Дунай), подолати водну перешкоду* часто означає бути вірним у коханні і має виразне ритуально-процесуальне значення „одружитися” [2, с. 125].

Пісенна формула *пити воду, напитися води, напоїти коня* в народнопоетичній мові означає „кохати”, „свататися”. Козак просить води напитися, але мати не пускає дочку на вулицю, бо хоче, щоб дочка чесно вийшла заміж: *Дівчинонько мила, Дай води напиться, Ти така хороша Дай хоч подивиться – Вода у криниці, Піди та й напийся, Я буду в садочку – прийди подивися* [Фольклорна веселка, с. 123]; *Добрий вечір, стара мати, Дай води напиться, Гей, кажуть люди, – дочка гарна, Позволь подивиться!* [Перлини, с. 267].

Стала одиниця *піти за водою* набуває змісту „піти за течією води, тобто зникнути, пропасти”, наприклад: *Як добра доля, сядай зо мною. А як лихая, пливи з водою. Як добра доля, сядай навіки. А як лихая, пливи на ріку* [Весілля, с. 55]; *Пливи, доле, за водою, А я піду за тобою* [Кохання, с. 106].

Поширений у народних піснях мотив переправи через воду – врятування потопаючого. Як зауважував О. О. Потебня, переплисти Дунай, врятувати потопаючого – такі самі символи шлюбу, як і перевід через міст, переправа через воду, перенесення через повітряний простір: *Обіззався козак по тім боці Дунаю: – Не топись, дівчино, не топись, молода, Та подай рученьку через бистру річеньку, Та подай голосочок через темний лісочок* [Пісні родин. життя, с. 109].

Чимало висловів, компонентами яких є слово-поняття *вода*, мають символічні значення, як-от: *брести через воду* – „долати перешкоду”, *перенести дівчину через воду* – „посватати”, *зловити вінець дівчини* – „оженитися”; *переплисти* – „одружитися”, *утопитися* – „не одружитися”. Зокрема, у веснянках народнопісенний вислів *не перебрести річку* означає „не вийти заміж”: *Купала на Йвана! Підем, дівки, на ягідки. Купала на Йвана! А всі дівки понабрали, Одна дівка не набрала. Підем, дівки, та річку брести. А усі дівки перебрели, Одна ж дівка потонула* [Закувала зозуленька, с. 115]. Переправа качки й селезня через воду – символ з’єднання закоханих: *Да поплив сезонько, Да поплив за водою, Ой льолі, ладо, Поплив за водою* [Закувала зозуленька, с. 94].

Предмети, які наповнювали водою, – *відро, криниця* в народнопісенних текстах асоціюються з дівчиною та її вродою: *Ой у полі три криниченьки, Любив козак три дівчиноньки – Чорнявою та білявою, Третю руду та поганую* [Закувала зозуленька, с. 273].

Отже, слово-поняття *земля* в народнопісенних текстах ужито в прямих значеннях: „земляна поверхня, площина, по якій ходять”, „місце народження”. Крім того, воно має символічний зміст – „могила”, „далекий, чужий простір”, „магічна сила”. Лексема *вода* – не лише назва відомої рідини, а й символ початку та кінця всього суцього на Землі, очищення від гріхів, смерті й поховання, чистоти і здоров’я, кохання, сили тощо.

Література

1. Власова М. Новая АБЕВЕГА русских суеверий / М. Власова. – СПб. : Северо-Запад, 1995. – 383 с.
2. Грицик І. Символіка образу води в українських народних баладах / І. Грицик // Народна творчість та етнографія, 1999. – № 1. – С. 124–126.
3. Грушевський М. С. Історія української літератури: в 6 т. / М. С. Грушевський. – К. : Либідь, 1993. – Т. 1. – 1993. – 392 с.
4. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / В. В. Жайворонок – К. : Довіра, 2006. – 703 с.

5. Іваннікова Л. Символіка світотворення / Л. Іваннікова // Українські символи / [за ред. М. К. Дмитренка]. – К. : Народознавство, 1994. – С. 31–41.
6. Иванов В. В. Исследования в области славянских древностей / В. В. Иванов, В. Н. Топоров. – М. : Наука, 1974. – 344 с.
7. Кононенко В. І. Символи української мови / В. І. Кононенко. – Івано-Франківськ : Плай. – 1996. – 272 с.
8. Костомаров М. И. Славянская мифология. Исторические монографии и исследования / М. И. Костомаров. – М. : Чарли. – 1995. – 684 с.
9. Музиченко Я. Вода / Я. Музиченко // Українські символи / [за ред. М. К. Дмитренка]. – К. : Народознавство, 1994. – С. 50–58.
10. Новий тлумачний словник української мови: у 3 т. / [уклад. В. Яременко, О. Сліпушко]. – К. : Аконіт, 2007. Т. 3. – 2007. – 862 с.
11. Скуратівський В. Т. Русалії / В. Т. Скуратівський. – К. : Довіра, 1996. – 734 с.
12. Словник української мови: в 11 т. / [ред. кол. І. К. Білодід та ін.]. – К. : Наукова думка. – 1970. Т. 1. – 1970. – 799 с.
13. Словник української мови: в 11 т. / [ред. кол. І. К. Білодід та ін.]. – К. : Наукова думка. – 1972. Т. 3. – 1972. – 744 с.

Умовні скорочення використаних джерел

1. Колодяжне – Ошуркевич О. Ф. Пісні з Колодяжна. Фольклорний збірник / [нотац. М. Мишанича, М. Стефанидіна, Л. Добрянської]. – Луцьк : Надстир'я, 1998. – 152 с.
2. Закувала зозуленька – Закувала зозуленька: [антологія української поетичної творчості] / [вступ. стаття, упоряд. та прим. Н. С. Шумади] – К. : Веселка, 1998. – 510 с.
3. Вагилевич – Народні пісні в записах Івана Вагилевича / [упоряд., вст. ст. і прим. М. Й. Шалати]. – К. : Муз. Україна, 1983. – 160 с.
4. Яворницький – Українські народні пісні, наспівані Д. Яворницьким. Пісні та думи з архіву вченого / [упоряд., вст. ст., прим. та коментарі М. М. Олійник-Шубравської]. – К. : Муз. Україна, 1990. – 453 с.
5. Пісні родин. життя – Пісні родинного життя / [упоряд., автор вст. ст. та прим. Г. В. Довженок]. – К. : Дніпро, 1988. – 359 с.
6. Перлини – Перлини української народної пісні / [упоряд. М. М. Гордійчук]. – К. : Муз. Україна, 1989. – 390 с.
7. Фольклорна веселка – Фольклорна веселка. Українські народні пісні з голосу А. Голентюк / [упоряд. А. П. Панасюк]. – К. : Муз. Україна, 1984. – 208 с.
8. Укр. нар. пісні – Українські народні пісні. – К. : Муз. Україна. – 1993. – 80 с.
9. Кохання – Українські народні пісні про кохання / [упоряд. В. М. Пономаренко]. – К. : Муз. Україна, 1992. – 158 с.
10. Плавай, лебедонько – Шевченко Т. Плавай, плавай, лебедонько / Т. Шевченко. – К. : Муз. Україна. – 1993. – 160 с.
11. Весілля – Кондратович О. М. Весілля на Поліссі / О. М. Кондратович. – Луцьк : Надстир'я, 1996. – 110 с.
12. Бодяньський – Українські народні пісні в записах Осипа та Федора Бодяньських. – К. : Наук. думка, 1978. – 326 с.